International Journal of Multidisciplinary Horizon

ISSN: **3049-2017**
IJMH 2026; 3(4): 161-164
© 2026 IJMH
www.themultijournal.com

Received: 21-07-2026
Accepted: 19-08-2026
Publish : 20-08-2026

Santosh Kumar Tiwari
Department of vishisht Advaita, Vedanta,Shri Lal Bahadur Shastri-national sanskrit university, New Delhi

Correspondence:
Santosh Kumar Tiwari
Department of vishisht Advaita, Vedanta,Shri Lal Bahadur Shastri-national sanskrit university, New Delhi

विशिष्टाद्वैतवेदान्ते अभिन्ननिमित्तोपादानवादः

Santosh Kumar Tiwari

विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते परब्रह्म परमात्मा जगतः उपादानकारणं निमित्तकारणं चेति उभयमपि भवति। एष एव "अभिन्ननिमित्तोपादानवादः"। लोके घटादिकार्ये उपादानं (मृत्तिका) निमित्तं (कुलालः) च भिन्ने दृश्येते; ब्रह्मणि तु उपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य च आश्रय एक एव। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणम्, स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कार्यमिति सिद्धान्तः। अस्मिन् पत्रे श्रुतिभिः, ब्रह्मसूत्रेण, शरीरात्मभावेन, पूर्वपक्षसमाधानैश्च वादोऽयं निरूप्यते।

वेदान्तदर्शने जगत्कारणत्वविचारः प्रमुखो विषयः। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तै.उ. ३.१.१) इत्यादिश्रुत्या ब्रह्म जगत्कारणमिति ज्ञायते। किन्तु तत्कारणत्वम् उपादानरूपं निमित्तरूपं वा, उभयरूपं वा—इत्यत्र मतभेदाः सन्ति। रामानुजीयाः विशिष्टाद्वैतिनः ब्रह्म जगतः अभिन्ननिमित्तोपादान-कारणमिति सिद्धान्तयन्ति।[1]

२.१ लोकदृष्टिः। लोके घटस्य उपादानं मृत्तिका, निमित्तं कुलालः; पटस्य उपादानं तन्तुः, निमित्तं तन्तुवायः। इत्थं लोके कार्याणाम् उपादाननिमित्ते पृथक्सिद्धे।[2]

२.२ अर्थनिर्णयः। "अभिन्ननिमित्तोपादानवादम्" इत्यस्य नायमर्थः यत् उपादानस्य निमित्तस्य च कारणयोरैक्यम्; किन्तु उपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य च आश्रयैक्यम्। जगतः उपादानं निमित्तं च पृथक्पृथक् न सिद्धे, किन्तु एक एव परमात्मा उभयात्मकः।[3]

३.१ सृष्टेः पूर्वं सद्भावः। श्रुतयः सृष्टेः पूर्वम् एकस्यैव ब्रह्मणः सद्भावं वर्णयन्ति—

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। (छां.उ. ६.२.१)

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। (ऐ.उ. १.१.१)

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्। (बृ.उ. १.४.१०)

अनेन प्रलयकाले ब्रह्म कारणावस्थां प्राप्तैः सूक्ष्मचिदचिद्भिः विशिष्टं तिष्ठति, सृष्टिकाले च कार्यावस्थां प्राप्तैः स्थूलचिदचिद्भिः विशिष्टं भवतीति सिद्ध्यति।[4]

३.२ सङ्कल्पः। सृष्टौ ब्रह्मणः सङ्कल्पः श्रूयते—

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। (छां.उ. ६.२.३)

सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत। (तै.उ. २.६.१)

अनेन ब्रह्म निमित्तकारणं सिद्ध्यति, यतः सङ्कल्पाश्रयत्वं निमित्तत्वस्य लक्षणम्।[5]

३.३ कार्यकारणयोरैक्यम्। "तदात्मानं स्वयमकुरुत" (तै.उ. २.७.१) इति श्रुतिः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव स्वयं स्थूलचिदचिद्विशिष्टजगद्रूपेण अकरोदित्याह। अतः ब्रह्मैव कारणं ब्रह्मैव कार्यम्; जगद्रूपेण परिणाममाप्नुवत् ब्रह्म उपादानं सिद्ध्यति।[6]

३.४ "इदम्" पदार्थः। "सदेव सोम्येदमग्रे" इत्यत्र "इदम्" इति पदं जगतो निर्देशं करोति। जगत् इत्यस्य अर्थः नामरूपविभागयुक्तं बहुत्वावस्थावत् स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म। "एकम्" इत्यस्य अर्थः

नामरूपविभागरहितम् एकत्वावस्थावत् सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म। नामरूपविभागवती अवस्था स्थूलावस्थोच्यते।[7]

३.५ "अद्वितीयम्" पदस्य प्रयोजनम्। शङ्का—लोके घटोत्पत्तौ उपादानकारणातिरिक्तं निमित्तकारणम् अपेक्ष्यते; अत्र "सत्" वस्तु उपादानं चेत् निमित्तं किम्? समाधानम्—"अद्वितीयम्" इति पदेन निमित्तकारणमपि सद्ब्रह्मैव, न किञ्चिदन्यद् द्वितीयं वस्तु इति ज्ञाप्यते।[8]

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्। (ब्र.सू. १.४.२३)

अस्य सूत्रस्य अर्थः—ब्रह्म जगतः उपादानकारणमपि, यतः उपनिषदि "एकस्य ज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवति" इति प्रतिज्ञा कृता। तस्याः प्रतिज्ञायाः समर्थको दृष्टान्तः मृत्तिकायाः तत्कार्यस्य च। उपादानकारणमेव अवस्थान्तरं प्राप्य कार्यमित्युच्यते—यथा मृत्तिकैव घटादिरूपेण परिणमते, अतः मृत्तिकाज्ञानेन घटादयः सर्वे मृद्रूपा एव ज्ञायन्ते। तथैव उपादानभूतस्य ब्रह्मणो ज्ञानेन सम्पूर्णं जगद् ब्रह्मात्मकमेव ज्ञायते। एवं प्रतिज्ञादृष्टान्ताभ्यां ब्रह्म जगदुपादानं सिद्ध्यति।[9]

निमित्तत्वे तु "अभिध्योपदेशाच्च" (ब्र.सू. १.४.२४) इति सूत्रं सङ्कल्पोपदेशं प्रमाणयति।[10]

५.१ अवस्थाद्वयम्। नामरूपविभागरहिता अवस्था सूक्ष्मावस्था; नामरूपविभागयुक्ता अवस्था स्थूलावस्था। एते अवस्थे तद्विशिष्टे ब्रह्मणि एव कथ्येते। यथा शरीरस्थाः बालत्व-युवत्वादयो धर्माः शरीरविशिष्टे जीवे व्यपदिश्यन्ते, तथैव। एष व्यपदेशः औपचारिको न, यतः अन्यस्य मुख्यार्थस्य अत्र सम्भवो नास्ति। घटपटादिनामानि घटत्वपटत्वादिरूपाणि च सृष्टेः पूर्वं न विद्यन्ते। अर्थबोधकः शब्दः "नाम", आकृतिः "रूपम्"। एतयोर्विभागः सृष्टेः पूर्वं न भवति। सूक्ष्मावस्थावद् ब्रह्म कारणम्, स्थूलावस्थावद् ब्रह्म कार्यम्। द्रव्यस्य नित्यत्वेऽपि अवस्थाभेदेन तदेव कारणं तदेव कार्यं भवति।[11]

५.२ चिदचिद्विशिष्टत्वम्। चेतनाचेतनौ सर्वदा ब्रह्मणः शरीरभूतौ। अतः ब्रह्म कदाचित् नामरूपविभागायोग्यां सूक्ष्मावस्थां प्राप्तैः चेतनाचेतनैः विशिष्टं भवति—तदा कारणावस्थं ब्रह्म; कदाचित् नामरूपविभागयोग्यां स्थूलावस्थां प्राप्तैः विशिष्टं भवति—तदा कार्यावस्थं ब्रह्म। "प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः" (वि.पु., ग्रन्थोक्तसंख्यया १.६.३७) इति वचनेन जीवप्रकृत्योः अजत्वात् (नित्यत्वात्) सृष्टेः पूर्वं कारणावस्थायां विद्यमानता, कार्यत्वं च—उभयं सिद्ध्यति। एकस्यैव द्रव्यस्य पूर्वावस्थत्वात् कारणत्वम्, उत्तरावस्थत्वात् कार्यत्वम्।[12]

६.१ उपादानत्वम्। साक्षात् परम्परया वाऽवस्थाश्रय उपादानमुच्यते; आगन्तुकोऽपृथक्सिद्धो धर्मोऽवस्थोच्यते। यथा मृदश्चूर्णत्व-पिण्डत्व-घटत्वाद्यवस्थाः साक्षान्मृद्याश्रिताः, तथा ब्रह्म स्वविशेषणभूत-चेतनाचेतनद्वारा सूक्ष्मत्व-स्थूलत्वावस्थयोराश्रयो भवति। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म जगत उपादानम्। तत्र अचेतनांशः साक्षादवस्थान्तराश्रयः, चेतनांशस्तु सङ्कोचविकासवतो ज्ञानगुणस्य द्वारा। प्रलयकाले जीवानां ज्ञानगुणोऽत्यन्तसङ्कुचितस्तिष्ठति; सृष्टिकाले श्रीभगवान् तेभ्यः शरीरेन्द्रियाणि प्रयच्छति, येन कर्मफलभोगानुगुणं ज्ञानं विकसति। अचेतनप्रकृतेः परिणामः, चेतनस्य शरीरेन्द्रियप्रदानपूर्वकं ज्ञानविकासश्च—एतदेवेश्वरस्य सृष्टिः। उभे अवस्थे परम्परासम्बन्धेन ब्रह्मणि वर्तेते, अतो ब्रह्मोपादानम्।[13]

६.२ निमित्तत्वम्। "बहु स्यां प्रजायेय" (छां.उ. ६.२.३) इति सङ्कल्पविशिष्टत्वाद् ब्रह्म निमित्तकारणम्। मृत्पिण्डः सङ्कल्पाश्रयो न, अतो न निमित्तम्; जडोपादानं कार्योत्पत्त्यर्थं स्वभिन्नं चेतनं निमित्तमपेक्षते। ब्रह्म तु चेतनमुपादानम्, अतः स्वभिन्ननिमित्तान्तरापेक्षा नास्ति। ब्रह्मणि सर्वाः शक्तयो निहिताः, अतः सङ्कल्पमात्रेण स्वात्मानं जगद्रूपेण परिणामयति। कार्यरूपेण परिणन्तुं सामर्थ्यं कुलाले नास्ति, अतः स केवलं निमित्तम्।[14]

६.३ सद्वारकावस्था। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वादिरूपाः साक्षादवस्थाः (अद्वारकाः); अव्याकृतनामरूपवत्त्वं (कारणावस्था) व्याकृतनामरूपवत्त्वं (कार्यावस्था) चेति सद्वारकावस्थे। पूर्वमीमांसकमते यथा फलजनकं परमापूर्वं यागाज्जायते, तथा परमापूर्वस्य सद्वारका अपि शेषा मुख्यशेषा एव मन्यन्ते; तद्वत् परमात्मनः सद्वारकावस्थापि मुख्यावस्थैव, न गौणी।[15]

७.१ शङ्का— लोके कार्यस्योपादाननिमित्ते भिन्ने दृश्येते; तस्मादेकस्यैव जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च न युक्तम्।

समाधानम्— लोकेऽपि क्वचिदेकमेव कार्यस्योपादानं निमित्तं च दृष्टम्। यथा घटे जाते विभुनेश्वरेण सह संयोगो जायते; स संयोग ईश्वरे समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते, अतस्तस्य समवायिकारणमीश्वरः। नैयायिकमते कार्यमात्रं प्रति कर्तेश्वरो निमित्तम्; अतस्तत्रेश्वरोऽभिन्ननिमित्तोपादानः सिद्ध्यति। यदि कार्यमात्रकर्तेश्वरो नाङ्गीक्रियेत, तर्हि "क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्" इत्यनुमाने व्यभिचारः स्यात्। जीवात्मा बुद्धिपूर्वकं ज्ञानं सुखं चोत्पादयन् निमित्तं समवायिकारणं च भवति। "रथो गच्छति" इत्यत्र गमनक्रियाकर्तृनिमित्तमुपादानं चैको रथ एव। "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" (श्वे.उ. ४.१०) इति श्रुतिरपि विकाराश्रयप्रकृति-शरीरकस्येश्वरस्योपादानत्वं तन्नियमनद्वारा निमित्तत्वं च वदति; अतो भिन्नतावादो भ्रान्तिमूलकः।16

७.२ शङ्का— ब्रह्मण उपादानत्वे परिणामोऽङ्गीकार्यः; तदा विनाशित्वप्रसङ्गः, "अविकाराय शुद्धाय" (वि.पु. १.२.१) इत्यादिनिर्विकारत्वशास्त्रविरोधश्च।

समाधानम्— विशिष्टाद्वैते चेतनाचेतने विशेषणे, तदन्तर्यामि ब्रह्म विशेष्यम्। सूक्ष्मचिदचिद्विशेषणात् स्थूलचिदचिद्विशेषणरूपेण परिणामेऽपि विशेष्यस्वरूपे विकारो नास्ति; विशेषणांश एव विकारः। यथा लूता जालस्योपादानं भवत्यपि तस्या विशेष्यस्वरूपे विकारो नास्ति, विकारस्तु विशेषणभूते शरीरे। ब्रह्म हि "यस्य पृथिवी शरीरम्" (बृ.उ. ३.७, अन्तर्यामिब्राह्मणम्) इत्यादिना चेतनाचेतनशरीरकमुक्तम्; विकारः शरीररूपविशेषणेष्वेव, न विशेष्ये ब्रह्मणि। बालत्व-युवत्वादयो धर्माः शरीरे वर्तन्ते, नात्मनि; तथापि "बालो युवा भवति" इति व्यवहारः शरीरद्वारा जीवस्योपादानत्वं मन्यते। एवं चेतनाचेतनविशेषणद्वारैकस्य ब्रह्मण उपादानत्वम्। केवलशरीरमुपादानं चेत् शरीरे जीवासत्त्वेऽपि "बालो युवा" इति व्यवहारः स्यात्; स न दृश्यते; अतः शरीरविशिष्ट आत्मैवोपादानम्। निर्विकारशास्त्रं तु पूर्वरूपोपमर्दपूर्वकान्यथा-भावरूपविकारस्य (यस्माद् वस्तु विनश्यति) ब्रह्मण्यभावं प्रतिपादयति।[17]

७.३ शङ्का— क्वचिद् ब्रह्मविशेषणौ जीवप्रकृती जगत्कारणत्वेनोक्ते; अतो ब्रह्म मुख्यकारणं न, गौणकारणमेव मन्तव्यम्।

समाधानम्— कार्यकारणावस्थावन्तौ जीवप्रकृती परमात्मनो विशेषणे; यथा जातिर्व्यक्तेः, गुणो द्रव्यस्य। जातिगुणवत् सदा विशेषणभूतत्वाज्जीवप्रकृती अपृथक्सिद्धविशेषणे। यथा अपृथक्सिद्ध-विशेषणवाचकाः शब्दा मुख्यवृत्त्यैव स्वाश्रयद्रव्यं बोधयन्ति, तथा जीवप्रकृतिवाचकाः शब्दा मुख्यवृत्त्यैव परमात्मानं बोधयन्ति। अतः कारणत्वेनोक्तौ ते परमात्मन एव कारणत्वं मुख्यवृत्त्या ब्रुवन्ति, न गौणरूपेण।18

७.४ शङ्का— चिदचिद्ब्रह्मणां भेदे कार्यकारणभावो न सम्भवति; अभेदे चात्मशरीरभावो न स्यात्।

समाधानम्— वेदान्तसिद्धान्ते विशेषणविशेष्ययोर्भेद इष्यते। ब्रह्मणो विशेषणे चिदचितौ, विशेष्यं ब्रह्म। कार्यकारणभावो विशिष्टे स्वीक्रियते; नैवं मन्यते यद् ब्रह्म कारणं जीवप्रकृती कार्ये, किन्तु "ब्रह्मैव कारणं ब्रह्मैव कार्यम्"। सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणं स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कार्यम्; कारणब्रह्मैवावस्थाविशेषविशिष्टं सत् कार्यं भवति। एवं विशेषणयोश्चिदचितोर्विशेष्यब्रह्मणश्च भेदेऽपि विशिष्टे कार्यकारणभावः सम्भवति; कार्यकारणाभेदेऽपि विशेषण-विशेष्ययोः परस्परभेदादात्मशरीरभावः सम्भवति। भेदश्रुतय आत्मशरीरभावं प्रतिपादयन्ति; उपादानोपादेयभावप्रतिपादिका अभेदश्रुतयः; तज्ज्ञानस्य फलं सविशेषाद्वैतब्रह्मज्ञानम्। "कारणं तु ध्येयः" (अ.शि.उ. १७) इति श्रुतिर्जगत्कारणं ध्येयमाह; ध्यानं साक्षात्कारात्मकं मोक्षफलप्रदं च; अतो जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादान-कारणत्वप्रतिपादनं ध्येयज्ञाने (ध्यानोपयोगिज्ञाने) उपयुज्यते।[19] [20]

७.५ शङ्का— सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म जगत्कारणम्; "सूक्ष्म" इति नामरूपविभागायोग्यम्; तादृशवस्तुनि "चित्" शब्दप्रयोगः कथं सम्भवति?

समाधानम्— जगद्रूपेण (स्थूलचिदचिच्छरीरकरूपेण) परिणामयोग्यं सर्वं सूक्ष्मावस्थारूपेण सृष्टेः पूर्वं वर्तते। एवं भाविदृष्ट्या "सूक्ष्मचित्" शब्दप्रयोगः सम्भवति; तदा चिदचित्पदार्थाः परब्रह्मणि अविभक्ता भूत्वा तिष्ठन्ति।[21]

पातञ्जल-न्यायवैशेषिक-माध्व-शैवमतेषु ईश्वरो जगतः केवलं निमित्तकारणमिष्यते। पूर्वोक्तरीत्या जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादान-कारणत्वे सिद्धे तानि मतानि निरस्तानि भवन्ति। आनुषङ्गिकं चेदम्—शाङ्करवेदान्ते ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं विवर्तरूपेण मन्यते; विशिष्टाद्वैते तु शरीरात्मभावेन विशेषणांशे परिणामः।[22] [23]

छान्दोग्ये—

हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि। (छां.उ. ६.३.२)

तैत्तिरीये च—

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्। विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्। (तै.उ. २.६.२)

बृहदारण्यके—

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्, तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत।

(बृ.उ. १.४.७)

अत्र "तिस्रो देवताः" इति निर्दिश्य सर्वेषामचिद्वस्तूनां ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपविभाग उच्यते; "अनेन जीवेनात्म-ना" इति श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वमात्मशरीरभावमूलकम्। नामरूपवत्कार्यवाचकाः शब्दास्तदभाववत्कारणवाचकाश्च अचेतनं बोधयित्वा तद्विशिष्टं जीवं, तेन जीवविशिष्टं ब्रह्म बोधयन्ति। अतः कारणावस्थब्रह्मवाचकशब्दस्य कार्यावस्थब्रह्मवाचकशब्देन सामाना-धिकरण्यं मुख्यवृत्त्यैव घटते। तस्मात् स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव कार्यं ब्रह्मैव कारणम्; एवं जगत उपादानं ब्रह्मैव सिद्ध्यति, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च सङ्गच्छते।[24]

अवस्थान्तरयुक्तत्वमेवाचेतनस्योत्पत्तिः ज्ञानविकासजनकनूतनदे-हसंयोग एव जीवस्योत्पत्तिः; देहवियोग एव जीवस्य मृत्युः। जगदुत्पत्तौ कारणं श्रीभगवान्। "प्रजापतिः प्रजा असृजत" (ग.पू.उ. १.२) इत्यादयः उत्पत्तिमरणप्रतिपादकाः श्रुतयोऽनेनैव चरितार्थाः। अचेत-नवत् चेतनजीवस्य स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो नास्ति; अतो जीवोत्पत्तिनिषेधिका "न जायते म्रियते वा" (कठ.उ. १.२.१८) इत्यादिश्रुतयः, जीवनित्यत्वप्रतिपादिका "नित्यो नित्यानाम्" (कठ.उ. २.२.१३) इत्यादिश्रुतयश्च चरितार्थाः।[25]

विशिष्टाद्वैते ब्रह्म सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टत्वेन कारणं स्थूलचिदचिद्विशिष्टत्वेन कार्यम्। सङ्कल्पाश्रयत्वेन निमित्तं, अवस्थाद्वयाश्रयत्वेनोपादानम्; उभयोराश्रय एक एव परमात्मा। अतः लोकोपाददाननिमित्तयोर्भेददर्शनं ब्रह्मणि न बाधकम्। विशेषणांशे विकारो, विशेष्ये ब्रह्मणि निर्विकारत्वम्—इति शास्त्रद्वयसमन्वयः; एवमेव अभिन्ननिमित्तोपादानवादः प्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुतिभिः सुसङ्गच्छते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. विशिष्टाद्वैत वेदान्त का विस्तृत विवेचन- स्वामी त्रिभुवनदास (। 2.उपनिषदः—छान्दोग्य-बृहदारण्यक-तैत्तिरीय-ऐतरेय-कठ-श्वेताश्वतर-अथर्वशिख। 3. ब्रह्मसूत्रम् १.४.२३-२४। 4. विष्णुपुराणम्। 5. परिशीलनार्थम्—श्रीभाष्यम्,वेदार्थसङ्ग्रहः (श्रीरामानुजाचार्यकृतौ)।

सन्दर्भ

1. ग्रन्थः (ब्रह्मविवेचनम्), पृ. ३३४। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" (तै.उ. ३.१.१) इति वचनं मया स्मृत्या योजितम्; मूलतः संशोध्यम्।
2. ग्रन्थः, पृ. ३३४—लोके घटस्य मृत्तिका-कुलालौ, पटस्य तन्तु-तन्तुवायौ।
3. ग्रन्थः, पृ. ३३४—उपादानत्वनिमित्तत्वयोराश्रयैक्यम्, न कारणैक्यम्।
4. ग्रन्थः, पृ. ३३४। छां.उ. ६.२.१; ऐ.उ. १.१.१; बृ.उ. १.४.१० (ग्रन्थोक्तसंख्यानुसारम्)।
5. ग्रन्थः, पृ. ३३४, ३४४-३४५। छां.उ. ६.२.३; तै.उ. २.६.१।
6. ग्रन्थः, पृ. ३३४—तै.उ. २.७.१; "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति श्रुतिर्ब्रह्मण एव कारणत्वं कार्यत्वं च वदति।
7. ग्रन्थः, पृ. ३३४-३३५—"इदम्" पदं जगद्बोधकम्; "एकम्" नामरूपविभागरहितसूक्ष्मावस्थाबोधकम्।
8. ग्रन्थः, पृ. ३३५—"अद्वितीयम्" पदेन निमित्तकारणत्वमपि ब्रह्मण्येव।
9. ग्रन्थः, पृ. ३३५-३३६। ब्र.सू. १.४.२३ (ग्रन्थोद्धृतम्)। "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्" (छां.उ. ६.१.४) इति दृष्टान्तवाक्यं मया स्मृत्या सूचितम्।
10. "अभिध्योपदेशाच्च" (ब्र.सू. १.४.२४) इति सूत्रं ग्रन्थपृष्ठेषु न दृष्टम्; मया स्मृत्या योजितम्, श्रीभाष्यतः परीक्ष्यम्।
11. ग्रन्थः, पृ. ३३६—नामरूपविभागाभावः सूक्ष्मावस्था; शरीरविशिष्ट-जीवे बालत्वादिव्यवहारदृष्टान्तः।
12. ग्रन्थः, पृ. ३३७। वि.पु. (ग्रन्थे "१.६.३७" इति निर्दिष्टम्) "प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः"; श्लोकसंख्या मूलतः परीक्ष्या।
13. ग्रन्थः, पृ. ३३८-३३९—साक्षात्-परम्परावस्थाश्रयत्वम्; प्रलयकाले ज्ञानसङ्कोचः।
14. ग्रन्थः, पृ. ३३५, ३३८—सङ्कल्पाश्रयत्वाभावात् कुलालस्य केवलनि-मित्तत्वम्।
15. ग्रन्थः, पृ. ३३९ तथा टिप्पणी १—स्वर्गादिफलार्थं यागादयः; क्षणिकत्वात् यागस्य फलजनकत्वाभावे "अपूर्व" कल्प्यते; परमापूर्वं साक्षात् फलजनकम्।
16. ग्रन्थः, पृ. ३४०-३४१। श्वे.उ. ४.१०; "क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात्" इति न्यायानुमानम्।
17. ग्रन्थः, पृ. ३४१-३४२। वि.पु. १.२.१ (ग्रन्थे "अविकाराय शुद्धाय"); बृ.उ. ३.७ (ग्रन्थे "३.७.७" इति संख्या दृश्यते, मूलतः परीक्ष्या)।
18. ग्रन्थः, पृ. ३४२-३४३—अपृथक्सिद्धविशेषणत्वम्; जातिगुणदृष्टान्तः।
19. ग्रन्थः, पृ. ३४३-३४४—भेदाभेदशङ्का; उपादान-उपादेयभावज्ञानस्य फलं सविशेषाद्वैतब्रह्मज्ञानम्।
20. ग्रन्थः, पृ. ३४४। अ.शि.उ. १७ (ग्रन्थोक्तसङ्केतः)।
21. ग्रन्थः, पृ. ३४४—भाविदृष्ट्या सूक्ष्मचित्-शब्दप्रयोगः।
22. ग्रन्थः, पृ. ३३५।
23. शाङ्करमतोल्लेखः आनुषङ्गिकः, ग्रन्थपृष्ठेषु नास्ति; श्रीभाष्य-वेदार्थसङ्ग्रहादिना परीक्ष्यः।
24. ग्रन्थः, पृ. ३४५-३४७। छां.उ. ६.३.२; तै.उ. २.६.२-३; बृ.उ. १.४.७।
25. ग्रन्थः, पृ. ३४७। ग.पू.उ. १.२ (ग्रन्थोक्तसङ्केतः; गोपालपूर्वतापनीति सम्भाव्यते); कठ.उ. १.२.१८, २.२.१३।